

Richard John Evans

Az első világháború keletkezése új megközelítésben

Abstract

The centenary year 2014 yielded a huge number of books on the causes of World War I, ranging from broad panoramas of the preceding decades to detailed investigation of international relations in the weeks after Sarajevo. This contribution draws briefly on some of the more rigorous and ambitious of the new English-language work, to set it in the context of existing historiography on the subject. It finds current analysis to have reverted to many of the conclusions drawn by those assessing the issues during the 1920s and 1930s, which culminated in the magisterial treatment by Luigi Albertini. Structuralist interpretations, and the thesis of well-nigh exclusive German war guilt, associated most famously with the writings of Fritz Fischer, have given way again to a stress on the personal and all-round responsibility of those who determined the foreign-policy decision-making of the great powers in mid-1914. This is especially clear in reappraisal of the key role of Austria-Hungary in that process.

Keywords: World War I, historiography, diplomacy, Austria-Hungary, Luigi Albertini, Fritz Fischer, Sarajevo.

Acím bár sokat ígérő, ennek mégis csak annyiban tudok megfelelni, hogy sok friss feldolgozást olvastam a nagy háborúról - több ezernyi oldalt! - az utóbbi hónapokban.¹ E könyvtermés szerintem feléleszti a régi tételeket, és megerősíti a jóval korábbiakat.

Először röviden bemutatom az elmúlt évszázad történetírását a nagy háború okairól. A győzelmet követően a kortársak a versailles-i békeszerződés hírhedt kétszázharmincegyes cikkelyére hivatkoztak, amely Németországra és szövetségeseire hárította a felelősséget.² Ezt követően rengeteg dokumen-

¹ Főleg az új angol nyelvű termésre gondolok: Margaret MACMILLAN, *The War That Ended Peace. The Road to 1914* (Random House, 683); Charles EMMERSON, 1913. *In Search of the World before the Great War* (PublicAffairs, 526); Sean MCMEEKIN, *The Russian Origins of the First World War* (Harvard U.P., 324); uő, *July 1914. Countdown to War* (Basic Books, 461); Christopher CLARK, *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914* (HarperCollins, 697); Max HASTINGS, *Catastrophe 1914. Europe Goes to War* (Alfred A. Knopf, 628 o.); Jack S. LEVY and John A. VASQUEZ (szerk.), *The Outbreak of the First World War. Structure, Politics and Decision-Making* (Cambridge U.P., 305); T.G. OTTE, *July Crisis. The World's Descent into War, Summer 1914* (Cambridge U.P., 534). A következőben, amely rövid szóbeli beszámolómat nagyjából visszaadja, a leglényegesebb utalásokra szorítkozom.

² A német szöveg szerint: „Die alliierten und assoziierten Regierungen erklären, und Deutschland erkennt an, daß Deutschland und seine Verbündeten als Urheber für alle Verluste und Schäden verantwortlich sind, die die alliierten und assoziierten Regierungen und ihre Staatsangehörigen

tum jelent meg, olyan sorozatokban, mint a *Die Große Politik der europäischen Mächte*, *British Documents on the Origins of War*, *Documents diplomatiques français*, *Krasnji archiv*, *Österreich-Ungarns Außenpolitik von der bosnischen Krise bis zum Kriegsausbruch*. És a dokumentumok alapján megerősödött az a gyanú, hogy a háború egyetlen részvevője sem rendelkezett kellő mozgástérrel a katasztrófa megakadályozására. Európa, Lloyd George híressé vált kifejezésével, *'slithered over the brink'*.³ A huszas-harmincas évek háborúellenes irodalma pedig azt sugallta, hogy a politikusok és a hadvezérek egyaránt kudarcot vallottak, és kölcsönösen aláásták azt a hitet, hogy igazságos háborút vívtak.

Végre megjelent a színen az olasz Luigi Albertini, aki eredetileg újságíró, a *Corriere della Sera* főszerkesztője volt, később felsőházi tag lett. A fasizmus alatt visszavonult és történetírással kezdett foglalkozni.⁴ Albertini poszthumusz mesterművében - *Le origini della guerra del 1914* - nemcsak az írott forrásokat tanulmányozta át, hanem a szemtanúk emlékeit is feljegyezte. Amikor ez a munka az ötvenes években angol fordításban megjelent - *The Origins of the War of 1914* - általános elismerésben részesült: a háborút szerinte egy hosszú egyéni és csoportos politikai, diplomáciai és katonai döntésláncolat váltotta ki. A szándékok gyakran ostobák voltak, de ritkán nevezhetőek gonoszoknak, a felelősség pedig nagyjából közösnek tekinthető. A téma akkor még fiatal magyar szakértője, Galántai József, is *'kitűnő ábrázolásnak'* minősítette.⁵

Az első ötven év vitája csak rövid időre jutott holtpontra. A következő félszázad pedig a Fritz Fischer-tézis tündöklésének és bukásának jegyében telt el. Az 1960-as években egy sor kiadványban Fischer egyre inkább úgy érvelt, hogy a nagy háborút a németek robbantották ki: egyrészt azért, mert a *Weltmacht*-ra törekedtek (ez első erre vonatkozó könyvének a címe); másrészt a konzervatív porosz elitek óvakodtak az ellenséges társadalmi, gazdasági és politikai külhatásoktól, és a nacionalista hadviseléstől remélték megmaradásukat.⁶

A Fischer-vitának megvoltak a korabeli ösztönzői: a) a *Vergangenheitsbewältigung* szüksége (egybeesett az Eichmann- és az auschwitz-i perekkel), és ez volt a náci külpolitika történelmi gyökereinek az első

infolge des Krieges, der ihnen durch den Angriff Deutschlands und seiner Verbündeten aufgezwungen wurde, erlitten haben."

³ David LLOYD GEORGE, *War Memoirs* (6 köt.), London, 1933-6, i.32.

⁴ Ottavio BARIÉ, *Luigi Albertini*, Torino, 1972.

⁵ Luigi ALBERTINI, *Le origini della guerra del 1914* (3 köt.), Milano, 1942-3.; uő, *The Origins of the War of 1914*, ford. és szerk. Isabella M MASSEY (3 köt.), Oxford, 1952-7. GALÁNTAI József, *Magyarország az első világháborúban*, Budapest, 1974, 100-18.

⁶ Fritz FISCHER, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914-18*, Düsseldorf, 1961.; uő, *Weltmacht oder Niedergang. Deutschland im ersten Weltkrieg*, Frankfurt a.M., 1965.; uő, *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*, Düsseldorf, 1969. Vö. John A. MOSES, *The Politics of Illusion. The Fischer Controversy in German Historiography*, London, 1975.

tudományos vizsgálata; b) a hatvanas években volt a determinista szocioökonómiai és bizonyos mértékig a strukturális értelmezések fénykora. Így Fischer, aki jellegzetesen korrekt, liberális-konzervatív, nyájas, szerény és lelkiismeretes egyéniség volt (különben képzett teológus), marxista gondolkodású tudósok közelébe került. Amit ő leír, nagyjából megfelel annak, amit Galántai 1974-ben *'militarista-német junker-burzoá imperializmusnak'* nevez.⁷ Kedvező fogadtatásra lelt tehát Fischer az akkori Kelet-Európában, de nyugaton is, ahol sokaknak kapóra jött, hogy a németek végre beismerték saját bűnösségüket.

Fischer tanítványai (számosan voltak és gyakran radikálisabbak, mint mesterük) még további hullámokat kavartak a tudományban, amelyek aztán lassan, lassan elcsitultak. E viták során a kutatók újra átnézték a publikált forrásanyagot a Szarajevó utáni döntések megvilágítására. Jelenleg, a legújabb feldolgozások alapján, legalábbis az angol-amerikai történésztársadalomban, az egész Fischer-féle kezdeményezés inkább melléfogásnak látszik. *Vincit Albertini.*

*

A legújabb megközelítésben ezerkilencszáztizennégy a nagy összefüggések és a közvetlen okozók (*'triggers'*) ötvözeteként jelenik meg. A háború távolabbi vagy mélyebb indítékai, a *'ki nem mondott feltételezések'*⁸ jelentik a konfliktus háttérét, ahogy ezt Margaret MacMillan kiváló elemzésében láthatjuk. Ezek közül néhány példa: a militarizmus, különösen a katonai offenzíva mint alaptétel; a fatalizmus, és még lehetne idézni számos megjegyzést ismert és ismeretlen személyektől. A német kancellár, Bethmann-Hollweg például már 1912-ben egy *'Weltbrand'*-ot jósol;⁹ a fegyverek számának növekedése és az új fegyvernemek megjelenése alapján. Találkozunk aztán egy növekvő kockázatvállalási hajlandósággal, harcra uszító ideológiákkal, vagy Darwin, Nietzsche, Bergson, illetve Sorel eszméinek a befolyásával. Meg kell aztán említenünk az ultranacionalizmust, az új médiát, különösen a bulvárújságokat, és a különböző érdekcsoportokat.

Egyre ellentmondásosabb a háború előtti, a *'tegnap világa'*. Napjainkban inkább globális kozmopolita vonásai tűnnek föl; mégis mély európai gyökök eredményezték a nagy konfliktust, amelyet először a németek, és nem a nagy gyarmatosító hatalmak, *'(kommender) Weltkrieg'*-nek nevezték el. A hosszú távú okok között a legkézzelfoghatóbb a két szövetség kialakulása: az antant és a központi hatalmak. Nyilvánvaló, hogy (mondjuk) a brit gya-

⁷ GALÁNTAI, *Magyarország az első világháborúban*, 42 kk.

⁸ Ez a kifejezés, az első világháborúra vonatkoztatva, James Joll-tól ered: *1918, the Unspoken Assumptions. An Inaugural Lecture*, London, 1968.

⁹ Dieter ENGELMANN és Horst NAUMANN: *Hugo Haase. Lebensweg und politisches Vermächtnis eines streitbaren Sozialisten*, Berlin, 1999, 17 k.

nakvás és a német érvényesülési vágy a viszonyukat kölcsönösen elmérgesítette. A Németországot bekerítő folyamat (szép hazai kifejezéssel *'das Einkreiswerden'*) és a francia-orosz egymásrataltság érzése kölcsönösen hatottak mind a két félre. A krízis előidézésében azonban nemcsak a szövetségek ereje, hanem belső következetlenségei is szerepet játszottak.

Az antant hatalmak állandóan aggódtak szövetségeseik megbízhatósága és saját vonzerejük miatt. 1914 júliusa volt talán az a döntő pillanat, amikor – különösen Raymond Poincaré francia köztársasági elnök oroszországi látogatásának köszönhetően – Franciaországot az oroszok balkáni törekvései mellé lehetett állítani. Az angol háborús részvétel pedig bizonytalannak tűnt, s mindehhez még jött a brit-francia együttműködés hiánya, ami majdnem aláaknáztta az egész védelmi stratégiát a nyugati fronton.

Még inkább szembeszökőek a Dreibund működési hibái. Nemcsak Olaszország kiszámíthatatlanságáról van szó, hanem a Zweibund egyeztetési mulasztásairól is. Osztrák részről például Conrad nem igazán fogta fel, hogy a Schlieffen-terv végrehajtása szükségszerűen Belgium semlegességének a megsértését jelenti. Sok német katonatiszt pedig meglepődött azon, hogy osztrák között nem mindenki értett németül.¹⁰

*

Az előzmények megértéséhez megint előkerült két egyszerű igazság. Egyfelől azt a háborút kell megmagyarázni, amely ténylegesen kirobbant (illetve kirobbantották) Sarajevó után, s nem egy lehetséges vagy képzeletbeli háborút. Másfelől az egyéni felelősséget hangsúlyozzák azon szűk csoportokon belül – diplomaták, politikusok, udvaroncok –, akik gyakran már régóta ismerték egymást, sőt rokonságban is voltak egymással. Közkeletű az a vélemény is, hogy ezek többnyire középszerű emberek voltak, akik nem álltak a helyzet magaslatán: *'alvajárók'*, ahogy ezt Chris Clark új kötetének címe is jelzi. A döntéshozók alig vették figyelembe a katonai vagy pénzügyi szempontokat. A bankárok és tőkésék, Londontól Bécsig egyébként nem akartak háborút, ahogy ezt a tavaly elhunyt Bernard Michel és mások már rég megállapították¹¹. Nem a belső állapotok tarthatatlansága okozta a háborút, vagy ha mégis, ez nem Németországra, hanem az Egyesült Királyságra érvényes, ahol az ír helyzet már komoly zavargásokat okozott.

Nagy jelentősége van az adott állam vagy politikai-nemzeti testület hagyományos lelki és kulturális alkatának és nemzetközi tekintélyének. Sőt, a lovagiasság maradványaival is találkozunk, például akkor, amikor a központi hatalmak hadat üzentek még a mozgósítás előtt. Ebbe az irányba

¹⁰ Manfred RAUCHENSTEINER, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie, 1914-18*, Bécs, 2013, 72.

¹¹ Bernard MICHEL, *Banques et banquiers en Autriche au début du 20ème siècle*, Párizs, 1976.

mutat a Fischer-tézis legszélsőségesebb németországi cáfolatát képviselő Lüder Meyer-Arndt¹² is (munkájának alcíme: *Wie Deutschland in den ersten Weltkrieg stolperte*). Nem annyira a korábbi 'becsúszási' elméletet eleveníti fel, hanem figyelmeztet a német rezsim egyik katasztrofális jellegzetességére: nem akartak, nem terveztek háborút, mert jól tudták, hogy az antant esélyei jobbak, mint a központi hatalmaké. Egy féltucatnyi klikk – beleértve a császárt is – azonban tudatosan kockáztatta az ország jövőjét, mivel a becület azt követelte. Még egy standard szerző is, mint Michael Salewski, elveti a Fischer-féle 'Sozialdisziplinierung'-ot, mint ostobaságot, vagy az elit állítólagos háborús hajlamát.¹³

*

Manapság tehát megint 1914 júliusának aprólékos tanulmányozásán van a hangsúly. És ez megerősíti Ausztria-Magyarország felelősségét a háború kirobbantásáért. Fritz Fischer és tanítványai szemszögéből a Habsburg-kormány, mint közszereplő, szinte eltűnt. Korábban a legtöbb angol-amerikai feldolgozás sem igen törődött ezzel. Barbara Tuchman olvasmányos elbeszélése, például, teljesen mellőzi ezt a megközelítést. A német származású kaliforniai Joachim Remak ellenérvei sem bizonyultak eléggé meggyőzőnek.¹⁴ De már a hetvenes években a brit Roy Bridge és utána az amerikai Samuel Williamson már elfogadhatóan fejtették ki, hogy az osztrák-magyar szerep a háború kitörésében sokkal döntőbb volt.¹⁵

A dokumentumok tanúsága szerint Bécs ügyintézése rugalmatlannak, vakmerőnek, ügyetlennek minősíthető. Eljátszott vagy direkt megghiúsított lehetséges kivezető utakat, különösen a merényletet követő napokban. Szigorú követeléseivel, melyeket összefoglalóan a kormány 'befristete Demarche'-nak nevezett, de ultimátumként kezelt, Ferenc József elkötelezte magát a háborúban (a koronatanács döntő ülésein nem is jelent meg). A külügyminiszter, Berchtold szintén elkötelezte magát ebben az irányban, hiszen ő rögtön kiélezte Matscheko mérsékeltebb balkáni helyzetfelmérését.¹⁶ Forgách, Hoyos és egy pár beavatott tanácsadó provokatív szerepet játszottak.

¹² Lüder MAYER-ARNDT, *Die Julikrise 1914: Wie Deutschland in den Ersten Weltkrieg stolperte*, Köln, 2006.

¹³ Michael SALEWSKI, *Der Erste Weltkrieg* (2. kiad.), Paderborn, 2004, 55-65.

¹⁴ Barbara TUCHMAN, *The Guns of August*, New York, 1962. Joachim REMAK, *The Origins of World War I, 1871-1914*, New York, 1967.; uó, *The First World War: Causes, Conduct, Consequences*, New York, 1971.

¹⁵ F.R. BRIDGE, *From Sadowa to Sarajevo: the Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866-1914* (London, 1972); Samuel R WILLIAMSON, *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*, Basingstoke, 1991.

¹⁶ Robert A. KANN, *Kaiser Franz Joseph und der Ausbruch des Weltkrieges*, Bécs, 1971.; RAUCHENSTEINER, *Der Erste Weltkrieg*, 123 kk.; H. BERTIL - A. PETERSSON, 'Das österreichisch-ungarische Memorandum an Deutschland vom 5. Juli 1914', *Scandia* 30 (1964), 138-90.

Ma már a német történészek is arra hajlanak, hogy az ő országuk 'Blankoscheck'-e a szövetséges Habsburg állam becsületének és életképességének a megmentését szolgálta.¹⁷ Ezzel kapcsolatban Vilmos császár jellembeli fogyatékosai lelepleződtek (s ezt, valamint egész életpályáját az angol-német történész John Ro[e]hl többkötetes életrajzából jól ismerjük¹⁸). Sokkal jellemzőbb azonban az, hogy hiányzott belőle az államférfi, ezért ez a hengegő, de ingadozó császár magára hagyatva nem háborúzott volna.

Nagyon is megfontolandó az, amit Bethmann-Hollweg Bécsnek írt július utolsó napjaiban: *'Wir sind zwar bereit unsere Bündnispflicht zu erfüllen, müssen es aber ablehnen, uns von Wien leichtfertig und ohne Beachtung der Ratschläge in einen Weltbrand hineinziehen zu lassen'*.¹⁹ Ez az ellentmondásos kijelentés igen sokat árul el a kettős szövetségről, mert az a 'világtűz' már megállíthatatlannak tűnt. Ausztria-Magyarország vezetése ezért egyszerre volt *felelős és felelőtlen*. Ráadásul vélt erőtlensége önmagában is veszélyeztetette a békét, főként azzal, ahogy az orosz stratégiai tervezésre hatott. *'Az osztrák birodalom szétbomlása csak idő kérdése'*, mondta 1913-ban Miklós cár.²⁰

És hogyan áll Magyarország, főleg Tisza István, megítélése? A legutóbbi munkák szerint ideiglenes ellenkezése nem sokat nyom a latban. Galántai, Stone, és Diószegi már régen tisztázták (ellentétben a kortársakkal, beleértve Fraknói Vilmost és Marczali Henriket), hogy Ferenc József, Berchtold, Hoyos, Tschirschky és más német politikusok sürgetésére Tisza meglehetősen könnyen belenyugodott egy össz-balkáni stratégiába.²¹ Viszont álláspontjának lényeges következményei voltak: egyrészt ő is hozzájárult a vésszes elodázáshoz; másrészt ragaszkodása ahhoz, hogy elhárítson minden területi gyarapodást, a háború ésszerűségét még jobban megkérdőjelezte.

*

Az osztrák-magyar tapasztalatokhoz még egy záró gondolatmenet. A Fischer-féle prioritások ledöntése után még feltűnőbb a háború pusztításai és a hadra kelt államok ködös, rögtönzött háborús céljai közti aránytalanság. Ironikus, hogy éppen befejeződött a két balkáni háború, ahol *más*, mint terü-

¹⁷ Például: SALEWSKI, *Der Erste Weltkrieg*, 89-98.

¹⁸ John C. G. RÖHL, *Wilhelm II. Die Jugend des Kaisers, 1859-88*, München, 1993.; uő, *Wilhelm II. Der Aufbau der persönlichen Monarchie, 1888-1900*, München, 2001.; uő, *Wilhelm II. Der Weg in den Abgrund, 1900-41*, München, 2008.; mindez szintén angol fordításban.

¹⁹ RAUCHENSTEINER, *Der Erste Weltkrieg*, 135.

²⁰ MCMEEKIN, *Russian Origins*, 22.

²¹ GALÁNTAI József, 'Tisza és a világháború', *Századok*, 98 (1964), 687-709; Norman STONE, 'Hungary and the Crisis of July 1914', *Journal of Contemporary History*, i (1966), 153-70; DIÓSZEGI István, *A magyar külpolitika útjai: tanulmányok*, Budapest, 1984, 278-87. Korábban: Wilhelm FRAKNÓI, *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges*, Bécs, 1919.; Henrik MARCZALI, 'Papers of Count Tisza, 1914-18', *American Historical Review*, 30 (1923-4), 301-15.

leti terjeszkedés nem is szerepelt a napirenden. Csak Olaszország, és azután Románia *sacro egoismo*-ja ültette át majd 1915-ben illetve 1916-ben ezt a gyarapodási szemléletet a nagy mérkőzésbe.

Addig a németek követelései, sőt még augusztus után is, elég mérsékeltek maradtak. Ahogy láttuk, ők nevezték el először a konfliktust *Weltkrieg*-nek; de a '*Weltmacht*' (itt Fischer és kiadója adtak okot félreértésre) és a '*Weltpolitik*' nem *Weltherrschaft*-ot, vagyis világhegemóniát jelentett, hanem beleszólásukat az Európán túli nemzetközi döntésekbe. Nagy-Britannia számára köztudomásúan Belgium integritásának a visszaállítása volt a hivatalos cél; a franciák számára Elzász-Lotaringia visszaszerzése. Oroszország ősrégi konstantinápolyi és közel-keleti álmodzásait követte – ami tényleg súlyosbította a júliusi krízist, ahogy legutóbb Sean McMeekin bizonyítja egy megkapó új könyvben – , ezeket azonban háború nélkül is könnyebben és biztonságosabban el lehetett volna érni. A szörnyű vérontáshoz képest ezek mind csekély célkitűzések voltak; de persze maga az egyre szörnyűbb vérontás csak tovább akadályozta a megbékélést.

A nagyhatalmak közül egyedül az Osztrák – Magyar Monarchiának (Tiszának is köszönhetően) nem lehettek reális külpolitikai igényei.²² S az lett a birodalom végzete, hogy *támadó* taktikával kellett *védelmi* stratégiát folytatnia. Az összeomlás másnapján egy sereg kortárs emlékei, illetve naplói tükrözték vissza a Monarchia vészhangulatát. Néhány szerző, akiknek a munkáit magam is haszonnal forgattam: Auffenberg és Baernreither, Biliński, Burián, Conrad, Czernin, Funder, Giesl, Glaise, Musulin, Sieghart, Thallóczy ... Egy évszázaddal később Manfred Rauchensteiner új mamutkiadványa, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*, nagyjából ugyanazt meséli el (azon történészek ellenére, akik közben rózsásabban ítélték meg az akkori helyzetet).

Az új megközelítésében már jobban értjük 1914-et, s azt, hogy Európa miért és hogyan működött közre a nagybeteg dualista állam öngyilkosságában.

²² Mindez nem zárja ki, hogy közben ne keletkeztek volna messzemenő, bár teljesen irreális hadicélok: lásd Marvin FRIED, *Austro-Hungarian War Aims in the Balkans during World War I*, Basingstoke, 1914.

